

A magyar felsőoktatás területi szerkezetének és hallgatói létszámának alakulása 1900-tól 1945-ig

Jancsó Tamás

Bevezetés

Jelen dolgozat célja a magyar felsőoktatás 1900-tól 1945-ig bekövetkező változásainak, fejlődésének bemutatása. Az intézmények területi elhelyezkedésének elemzése, a hallgatói létszámadatok és a képzési szerkezet módosulásának vizsgálata, az intézményhálózat máig ható strukturális jellemzőinek bemutatása.

Az 1900-tól 1945-ig tartó időszakot két nagy részre oszthatjuk fel: az első világháború végéig a történelmi Magyar Királyság felsőoktatási intézményhálózata vizsgálható. A rövid átmenet után pedig a második korszak a trianoni békeszerződés következtében lecsökkent területű Magyar Királyság intézményhálózatának, a Horthy-korszak felsőoktatás-politikájának elemzése. A dolgozat végén röviden kitérek az 1938-tól 1941-ig bekövetkező területi revíziók hatásaira is.

Kiemelten érdekes kérdéskör az első időszakban, a soknemzetiségű ország területén a hallgatók nemzetiségi eloszlásának vizsgálata. A trianoni békeszerződés következtében az oktatásban a nemzetiségi kérdés háttérbe szorult, viszont fokozott figyelem irányult a vallási kérdésekre, azon belül is a zsidóság helyzetére. A dolgozatban külön fejezetben foglalkozom a nemzetiségekkel és a zsidó vallású hallgatók jellemzőivel.

BOTTLIK Zs. (szerk.) (2013): *Önálló lépések a tudomány területén*. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest, 29–46. ISBN 978-963-284-327-8

A felsőoktatás-földrajz, mint tudományterület rövid áttekintése

A felsőoktatás kutatás egy interdiszciplináris tudományterület, melynek csak egyik eleme a földrajz, a területi aspektus. Legfontosabb részterületei a demográfia, a pedagógia, a statisztika, a szociológia illetve a politológia. Véleményem szerint a felsőoktatás kutatása az egyik legérdekesebb ága a tudománynak, mivel ebben az esetben az egyes kutatók saját működési környezetüket vizsgálják.

A felsőoktatás-földrajz – definícióm szerint – területi aspektusból kutatja, a felsőoktatási intézményrendszert és felsőoktatási infrastruktúrát. Ez egy viszonylag szűk meghatározás.

A pontos definícióhoz fontos tisztázni két fogalmat: a képzettség földrajzát és a képzés földrajzát. A képzettség földrajza a lakosság legmagasabb iskolai végzettségének és átlagosan elvégzett osztályszámának térben való eloszlását vizsgálja. A képzés földrajz viszont a képzőhelyek szempontjából közelíti meg a kérdést, az oktatási infrastruktúra területi elhelyezkedését és kapcsolatait kutatja, ez a szűkebben vett oktatásföldrajz (TELBI SZ 2006).

A felsőoktatás-földrajz ennek az oktatásföldrajznak a része, amit közoktatás-földrajzra és felsőoktatás-földrajzra oszthatunk fel. Az oktatásföldrajz (angolul: geography of education) a szolgáltatások földrajzának, az pedig a társadalomföldrajznak a része, hiszen az oktatás a szolgáltatások közé tartozik az ágazati beosztás alapján.

A képzés és a képzettség két tényezője természetesen nem választható szét teljesen, ezért vannak akik mindkettőt értik az oktatásföldrajz kifejezése alatt. M. Császár Zsuzsanna a következőképp fogalmaz: „az oktatásföldrajz többek között a népesség iskolázottságával, az oktatási rendszer, a képzés földrajzi-, térbeli vonatkozásaival foglalkozik. Területi aspektusból kutatja az iskolai végzettség, a szakemberszükséglet és egy adott térség fejlettségének összefüggését, oktatási ellátottságát, oktatási infrastruktúráját, az oktatáshoz, mint szolgáltatáshoz való hozzáférhetőséget és az oktatás eredményességét” (M. Császár 2004).

Elkülönült területként az oktatás vizsgálata az 1960-as években jelent meg a földrajzon belül. A kutatásoknak nagy lendületet adott, hogy ekkor jelent meg az agyelszívás jelensége, és az, hogy Európában ekkor elkezdtek tudatosan tervezni az oktatást és a képzést. Nyugat-Európában ebben az időszakban zajlott le a felsőoktatás tömegesedése; számos új intézmény jött létre ekkor, melyek helyét tudatosan tervezték. A tudományág keletkezését, jegyzését 1996-ra teszik, amikor Colin Brock az Európai Összehasonlító Pedagógiai Társaság nemzetközi konferenciáján bejelenti a geography of education megszületését. Az egyes európai országok között nagy különbségek voltak abban, hogy a tervezésnél mennyire játszott szerepet a földrajzi szemlélet, melynek főleg politikai okai voltak (TELBI SZ 2006).

Magyarországi oktatásföldrajzi vizsgálat eddig viszonylag kevés készült, a felsőoktatással pedig még kevesebb munka foglalkozott. Ezek közül ki kell emelni a hetvenes évek végén zajló, az adott kort vizsgáló, a Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont és az ELTE Regionális Földrajzi Tanszékének közös munkáját, melynek keretén belül Sárfalvi Béla és Nemes Nagy József vezetésével megalapozták a magyar felsőoktatás földrajzi szempontú vizsgálatát (NEMES NAGY 1980). Ez az általam fellelt egyetlen olyan munka, amely kifejezetten az intézményhálózat és a hallgatószám területi egyenlőtlenségeit vizsgálta a rendszerváltozás előtt.

Kiemelendő továbbá Forray R. Katalin (FORRAY 2003, FORRAY-HÍVES 2005), Kozma Tamás (KOZMA 1982, KOZMA 1990) és Ladányi Andor munkássága. Forray R. Katalin a Pécsi Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszékének vezetője, a felsőoktatás kutatója, Kozma Tamás pedig a Debreceni Egyetem Neveléstudományi Tanszékének egyetemi tanára, munkáikban jelentős szerepet játszik a felsőoktatás és a tér kapcsolata. Ladányi Andor történészként hosszú ideje vizsgálja a felsőoktatás hálózatának strukturális és mennyiségi jellemzőit, az ő munkáiban számos esetben megjelenik a földrajzi szempont.

Rechnitzer János több munkájában a rendszerváltozás után vizsgálja felsőoktatási intézmények hatását a regionális szerkezetre, a régió és az intézmények kapcsolatait (RECHNITZER 2005, 2009). Megemlítenő továbbá M. Császár Zsuzsanna is, akinek 2004-ben jelent meg Oktatásföldrajz című munkája (M. CSÁSZÁR 2004), mely fogalmi definíciók mellett az oktatáson belül csak a közoktatás területi egyenlőtlenségeit vizsgálja részletesen a rendszerváltozás után.

A legújabb kutatások közül pedig Szabó Attila doktori értekezését emelhetjük ki (SZABÓ 2010), ami a Horthy-korszak 1920 és 1938 közötti időszakának oktatási intézményhálózatának térbeli strukturáját vizsgálja. Ez a munka azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert az első oktatásföldrajzi írás, ami a történeti földrajz tudományterületéhez tartozik, tehát nem az adott kor viszonyait vizsgálja.

A fentiekből jól látható, hogy a magyar felsőoktatás I. világháború előtti időszakát, a trianoni békeszerződés hatásait, a II. világháború eseményeit és a bevezetőben említett kiemelt kérdéseket - a nemzetiségek és a zsidók helyzetét a felsőoktatásban - földrajzos szempontból még nem dolgozták fel.

Az egész XX. századot végigkísérték, és máig a magyar felsőoktatással foglalkozó kutatók dogmaszerű kijelentései, hogy hazánk felsőoktatási intézményhálózata elaprózódott és Budapest túlsúlyú. Jelen dolgozatnak az is az egyik célja, hogy a II. világháború előtti magyar felsőoktatás általános bemutatása mellett ezeknek a kijelentéseknek a történelmi gyökereit is felderítse, ezért is választottam ki egy hosszabb időszak folyamatainak vizsgálatát, hogy a strukturális jellemzők időbeli változását jobban meg lehessen világítani.

A tanulmányban - mivel a vizsgált időszak szerint a földrajz történeti földrajz aldiszciplínájához tartozik - primer adatforrásként a korabeli statisztikai ki-

adványokat használtam fel. Ezek a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal és utódjának a Magyar Központi Statisztikai Hivatal 1901 és 1948 között kiadott Magyar Statisztikai Évkönyveinek felsőoktatásra vonatkozó fejezetei. A statisztikai adatok elemzését fellelhető korabeli és később keletkező szekunder források feldolgozásával egészítettem ki.

Területi folyamatok 1920-ig

A felsőoktatás helyzete a XX. század elején

Több magyar király is megpróbálkozott egyetemalapítással a XIV-XV. században, maradandó - a XX. század eleji állapotokat is meghatározó - hatása azonban csak Pázmány Péter esztergomi érsek nagyszombati egyetemalapításának volt 1635-ben. A későbbiekben ez az intézmény Budára, majd Pestre költözött, és budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem néven működött. A selmecbányai Bányászati Akadémia 1763-ban, a keszthelyi Georgikon 1797-ben, a budapesti Műegyetem 1846-ban, a kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem 1872-ben, a királyi és felekezeti jogakadémiák pedig a XVIII-XIX. század során jöttek létre (SZABÓ 2008).

Bár a XIX. század utolsó évtizedeiben elkezdődött egy fejlődési folyamat, ami gyakorlatilag egészen az I. világháború kitöréséig tartott, a századfordulón a magyar felsőoktatás nemzetközi szinten elmaradott volt. Ennek több okát is megemlíthetjük, Magyarország csak a XIX. század végén kezdett agrár-országból fokozatosan ipari országgá válni, és a nagyobb mértékű urbanizáció, Budapest nagyvárossá válása is csak ekkor teljesedett ki. Nem elhanyagolható az elmaradottság szempontjából az sem, hogy a magyar nyelv csupán a XIX. században vált az ország hivatalos nyelvévé.

A századforduló felsőoktatási intézményeit három nagy csoportra osztották a korban, ezek az egyetemek, a jogakadémiák (vagy jogi főiskolák), és a hittudományi főiskolák. Jól mutatja ezt az elmaradottságot, hogy 1900-ban Magyarország gyakorlatilag két jelentős felsőoktatási centrummal rendelkezett (jelen fejezetben a szűkebben vett Magyarország adatait vizsgálom, a Magyar Királysághoz tartozó Horvát-Szlavónország intézményeiről a fejezetben külön tesztek említést - megjegyzendő, hogy az országrész vizsgálata az általam fellelt egyik szakirodalomban, még említés szintjén sem szerepel). Kiemelkedett Budapest, valamint jelentős központ volt Kolozsvár. Ezen két településen működött a három modern felsőoktatási intézmény: a budapesti Magyar Királyi Tudományegyetem, a kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem és szintén a fővárosban a Királyi József Műegyetem (LADÁNYI 1969).

Az egyetemeken kívül három királyi és hét felekezeti jogakadémia működött az országban, ezekben alacsony színvonalon folyt a jogászképzés. Királyi jogakadémia működött ekkor Kassán, Nagyváradon és Pozsonyban, felekezeti jogakadémia pedig Egerben, Pécsen, Eperjesen, Debrecenben, Kecskeméten, Máramarosszigeten és Sárospatakon. Felismerhető, hogy az ország jelenlegi területén található jogakadémiák közül több még ma is jelentős felsőoktatási központ, ezen akadémiák jelentették később több intézmény alapját is (JANCSÓ 2010).

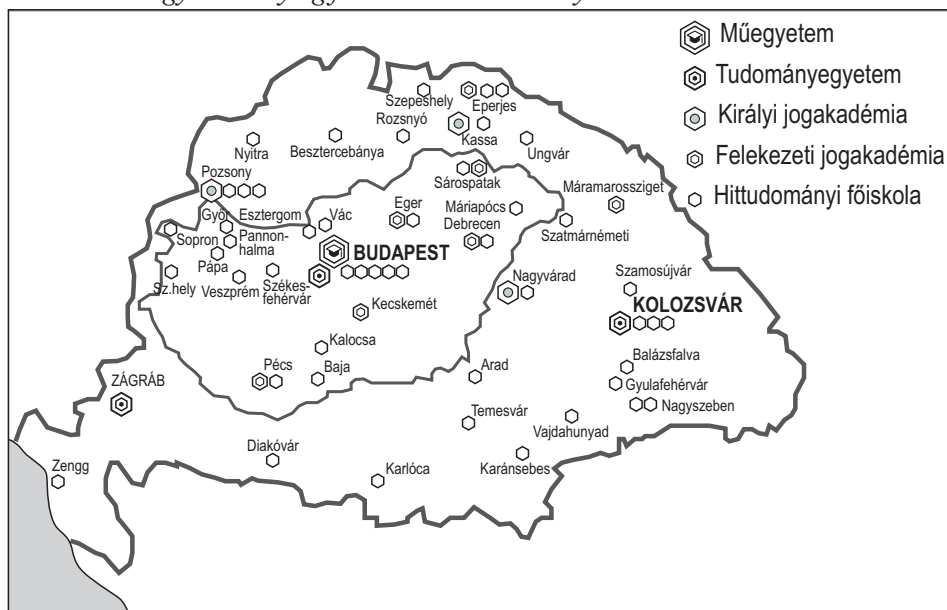
A felsőoktatási intézményhálózat intézményszámban legjelentősebb részét a hittudományi főiskolák tették ki, ezekben az egyes felekezetek hittani képzése folyt. 1910-ben 46 ilyen intézmény működött, a felsőoktatásban tanulóknak azonban csak 10-15 %-a tanult ezekben, átlag hallgatószámuk 45 fő volt, a legnagyobb intézménybe a debreceni református hittudományi intézménybe is csak 150 hallgató járt. A felhasznált felsőoktatási statisztikák viszont 1923-ig nem tartalmazzák az 1904-ben főiskolává alakított selmecbányai bányászati és erdészeti akadémia, a négy gazdasági akadémia és a budapesti Képzőművészeti Főiskola adatait (JANCSÓ 2010).

A képzési struktúra részletes elemzésére ezen tanulmány keretében nem vállalkoztam. Röviden annyit megemlíthető, hogy a tudományegyetemeken a kor színvonalának megfelelő, sőt több képzési területen (mérnök, orvos) világszínvonalon folyt az oktatás, hibái és nagy súlya (1910-ben a hallgatók 47%-a) miatt azonban ki lehet emelni a jogászképzést – aminek magas aránya miatt elmaradttnak tekinthető az akkori képzési struktúra. A terület súlya ugyan folyamatosan csökkent az időszak alatt, de a hallgatók többsége ezen a területen tanult. Ennek oka az volt, hogy a társadalomban magas volt a jogi végzettség presztízse, és legtöbbször alacsony színvonalon folyt a képzés, ami miatt könnyű volt a jogászdiploma megszerzése (LADÁNYI 1999).

Horvát-Szlavónország területén jelentős felsőoktatási intézmény egyedül a zágrábi Királyi Tudományegyetem volt, melynek hallgatószáma ezer fő körül ingadozott az első világháborúig. Itt az oktatás horvát illetve latin nyelven folyt, ez az egyetem a horvát tudományosság központja volt, magyar nemzetiségi szempontból kisebb jelentőségét jól mutatja a hallgatók anyanyelv szerinti megoszlása. 1.147 hallgatója között 1905-ben 879 horvát, 188 szerb és mindössze kilenc német valamint négy magyar anyanyelvűt találunk. A tudományegyetemen kívül még három hittudományi főiskola működött Horvát-Szlavónországban. Két kisebb római katolikus, horvát nemzetiségű Zengg és Diakovár központtal, valamint egy nagyobb görögkeleti, szerb a szerémségi Karlócán.

A Magyar Királyság felsőoktatási intézményhálózatának 1910-es állapotát az 1. ábra mutatja.

1. ábra: A Magyar Királyság felsőoktatási intézményhálózata 1910-ben

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek

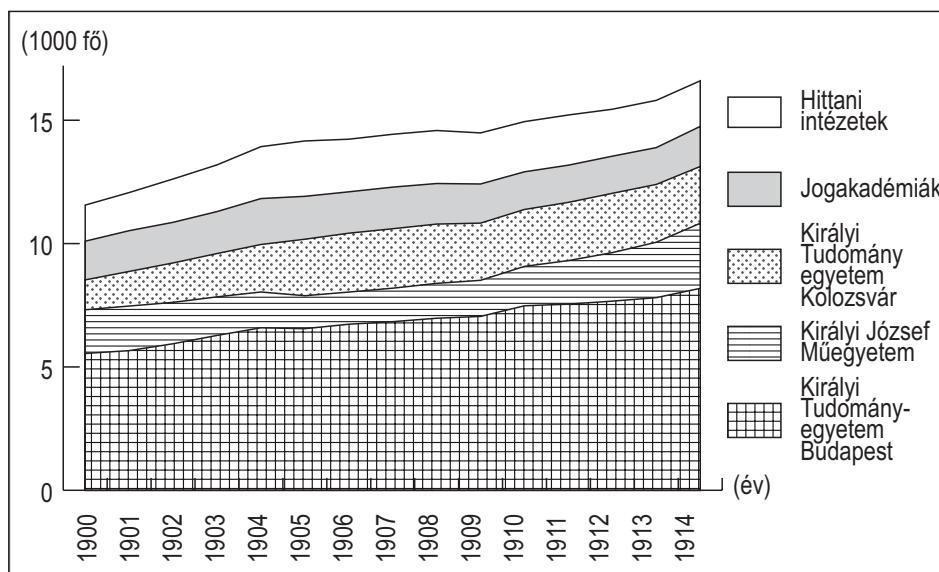
Hallgatói létszámok, földrajzi elhelyezkedés

A századfordulótól az I. világháború kitöréséig folyamatosan növekedett a felsőoktatás hallgatói létszáma (2. ábra), az 1900-as 11 560 főről 1914-re 16 958 főre, ami 44 %-os növekedést jelent. Mindez összefüggésbe hozható a gazdasági-társadalmi fellendüléssel együtt járó igényváltozással, valamint az 1800-as évek végén jelentkező demográfiai robbanással is. Pozitív elemként emelhető ki, hogy ez a növekedés leginkább az egyetemeket érintette, itt 8528 főről 13126 főre, 54 %-kal nőtt a létszám. A jogakadémiák hallgatószáma mindössze 4%-kal, a hittani intézetek hallgatószáma 26%-kal nőtt, ezek az értékek tehát a képzési szerkezet modernizálódását mutatják (JANCÓS 2010).

Földrajzi szempontból megvizsgálva a felsőoktatás már ekkor magán viselte az egész XX. századot végigkísérő területi eloszlási problémát: Budapest túlsúlyát a felsőoktatási intézmények között (3. ábra). 1900-ban a hallgatók 63%-a járt a két budapesti egyetemre. Az egyes hittudományi intézmények éves pontos hallgatói megoszlását a statisztikákból nem lehet megállapítani, több évben felekezeti szinten érhetőek csak el a létszám adatok. A négy budapesti hittani intézménybe járt a hittani intézmények hallgatóinak mintegy tíz százaléka is, ezért Budapest súlya kb. 1-1,5 %-kal nagyobb volt az összes hallgató között (JANCÓS 2010).

A 63 %-os súly 1905-re jelentősen, 55 %-ra csökkent, ennek oka főleg a gyorsan fejlődő kolozsvári egyetem részarányának növekedése volt. Az évtized

2. ábra A hallgatószám változása a 20. században az I. világháború kitöréséig

Forrás: Magyar statisztikai évkönyvek

közepén azonban megfordult ez a folyamat, a kolozsvári egyetem növekedése megállt, a budapestieké tovább folytatódott, ennek következtében 1914-ben a budapesti hallgatók aránya elérte a 65 %-ot. 1914-ben 8185 hallgatójával a budapesti Magyar Tudományegyetem Európa egyik legnagyobb létszámú egyeteme volt.

Figyelembe véve azt, hogy ekkor az ország népességszáma meghaladta a 18 millió főt, Budapest népességszáma pedig mintegy 880 ezer fő volt, a főváros valószínűleg országos viszonyokhoz képest a felsőoktatásban betöltött súlya ekkor volt a legnagyobb az egész XX. században.

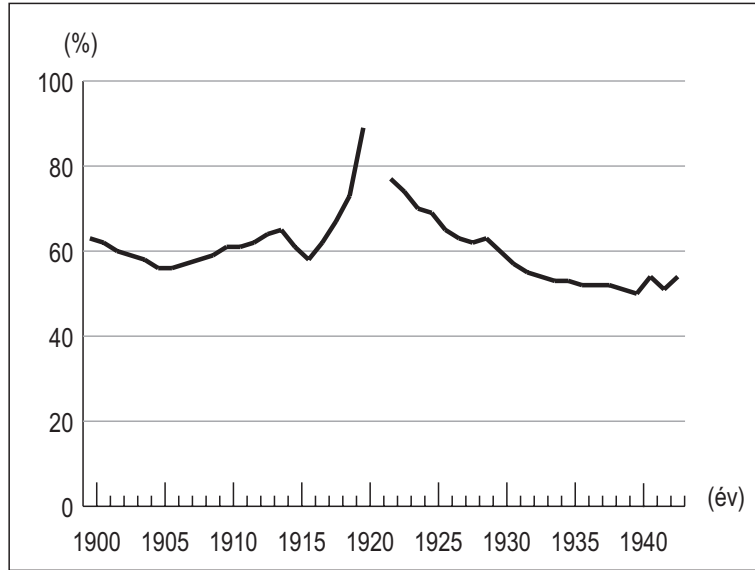
Az 1910-es évekig az intézményrendszer nem változott jelentős mértékben. A jelentős hallgatószám-növekedés miatt egy harmadik tudományegyetem létrehozása már régóta előkészítés alatt állt. Több vidéki város is szeretett volna komolyabb felsőoktatási intézményt, a legesélyesebb erre Debrecen, Pécs, Pozsony és Szeged volt. Végül 1912-ben hoztak törvényt egyszerre két egyetem létrehozásáról, Debrecenben és Pozsonyban, ezekben az oktatás az 1914/15-ös tanévben indult meg (LADÁNYI 1999).

Nemzetiségi megoszlás a felsőoktatásban

A Magyar Királyság (Horvát-Szlavónország nélküli) népességének és a felsőoktatásban tanuló hallgatók nemzetiségi összetételét mutatja az 1. táblázat

Az adatokat megvizsgálva egyértelmű, hogy a magyar nemzetiség magasan felülreprezentált volt a többi nemzetiséghez képest a magyarországi felsőokta-

3. ábra A budapesti hallgatók részesedésének változása a II. világháború előtt

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek

tásban a XX. század elején. Az 1900-as év és az 1913-as év adatai alapján ez az állapot még kisebb mértékben erősödött is a század elején.

A nemzetiségi hallgatók alacsony aránya mögött, több egymást erősítő tényező rejlik. Ezek közül talán a leglényegesebb az, hogy a kisebbségek a felsőoktatásban a hittani intézetek kivételével nem tanulhattak anyanyelvükön, hiszen az egyetemek és a jogakadémiák tannyelve magyar (illetve részben latin) volt. Nem segítette elő a nemzetiségek továbbtanulását az sem, hogy műveltségi szintjük, írni-olvasni tudásuk - a németeket leszámítva - elmaradt a magyarokétól, különösen a román és rutén kisebbség esetében (SIGMOND 1909).

Feltételezhető továbbá, hogy a nemzetiségi tanulók jelentős része nem a Magyar Királyság területén, magyar nyelven, hanem anyaországuk intézményeiben tanult tovább, a románok a Román Királyságban, a szerbek pedig a Szerb Királyságban. A szlovák nemzetiségi hallgatók között a magyar intézményeknél jóval népszerűbbek voltak a cseh nyelvű egyetemek. A vidéki némettség iskolázottsági szintje is elmaradt az országos átlagtól, a városi német polgárság fiataljai pedig a Monarchia illetve a Német Birodalom neves, német nyelvű egyetemeit választhatták.

Az intézmények földrajzi elhelyezkedésével is részben lehet magyarázni a nemzetiségek kisebb részarányát, hiszen a hittani intézeteket leszámítva többségük a magyar többségű területeken működött. Azonban a kolozsvári tudományegyetem tágabb környezetében jelentős román népesség élt, mégis az egyetem hallgatói közül mindössze tíz százalék volt román.

1. táblázat A népesség és a felsőoktatás hallgatóinak anyanyelvi megoszlása (1900-1913)

Anyanyelv	A lakosság anyanyelv szerinti				A hallgatók anyanyelv szerinti			
	megoszlása (1000 fő)		aránya (%)		megoszlása (1000 fő)		aránya (%)	
	1900	1910	1900	1910	1900	1913	1900	1913
Magyar	8 651,5	9 944,6	51,4	54,4	8 754	12 672	82,8	86,9
Román	2 798,6	2 948,2	16,6	16,1	588	909	5,6	6,2
Szlovák	2 002,2	1 946,4	11,9	10,7	235	176	2,2	1,2
Német	1 999,1	1 903,4	11,9	10,4	724	530	6,9	3,6
Szerb	437,7	461,5	2,6	2,5	117	147	1,1	1,0
Rutén	424,8	464,3	2,5	2,5	62	4	0,6	0,0
Horvát	191,4	194,8	1,1	1,1	64	73	0,6	0,5
Cigány	54,4	108,8	0,3	0,6	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Vend	79,1	77,4	0,5	0,4	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Egyéb, ism.	199,2	215,1	1,2	1,3	23	64	0,2	0,4
Együtt	16 838,3	18 264,5	100	100	10 567	14 575	100	100

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek, Népszámlálási adatok

A külföldi egyetemjárás

Az egyetemek irattáraiból részleges információkat sikerült nyerni a magyarországi fiatalok külföldi egyetemjárásáról. Mivel nemzetiségi adatok nem állnak rendelkezésre, csak részleges következtetéseket tehetünk a peregrinusok (külföldi egyetemjárásban részt vevő diák) neveiből és a születési helyekből. Elmondható, hogy a magyarság valószínűleg alulreprezentált volt a külföldi egyetemlátogatók között, hiszen számukra könnyebben elérhető volt a budapesti, vagy a kolozsvári tudományegyetem és a többi magyar nyelvű felsőoktatási intézmény. Az általam elért adatok szerint az összes magyarországi hallgatószámhoz képest is igen jelentősnek tekinthető a külföldi egyetemjárás a hosszú XIX. században. 1919-ig a német államokban 14 464 (ebből mintegy 3 000 fő zsidó vallású), Svájcban 1 862, Hollandiában pedig 203 beiratkozó magyarországi születési hellyel rendelkező hallgatóról tudunk, és ez csak az ismert peregrinusok száma. Szemléletes meg-

nézni a szakmacsoportok, fakultások szerinti tagozódást is. Németországi adatok szerint a legtöbb magyarországi hallgató teológiát, műszaki tudományokat, a természettudományokat is magába foglaló bölcsészettudományt, valamint agrár- és jogtudományokat hallgatott (SZÖGI 2001).

Az I. világháború és a trianoni béke hatása

Az I. világháború a felsőoktatási intézmények életét jelentős mértékben befolyásolta. Az intézmények hallgatói létszáma jelentősen csökkent, hiszen a felsőoktatás által érintett korosztály jelentős része besorozásra került. 1916 nyarára a hallgatói létszám 56 %-kal esett vissza, intézményi szinten közel azonos mértékben érintette az egyes résztvevőket, a hittudományi intézmények hallgatószám-csökkenése volt csak átlagon aluli. Természetesen a női hallgatók száma és aránya növekedett a háború alatt a felsőoktatási intézményekben. 1915-től – még ha alacsony hallgatószámmal is – már működött a pozsonyi és a debreceni egyetem is.

Érdekesség, hogy a felsőoktatás területi expanziójának előkészítése a háború alatt is folytatódott. A század kezdetétől a jelentős ipari fejlődés következtében többször felmerült egy második műegyetem felállítása. Három település vetődött fel helyszínül – Kassa, Selmecebánya és Temesvár. Selmecebánya már meglévő főiskoláját szerette volna modernizálni és egyetemmé fejleszteni. A város törekvéseit nem támogatták, sőt felmerült a meglévő főiskola elköltöztetése is, főleg az ottani bányászati tevékenység hanyatlása miatt. Kassa főleg, mint a selmecebányai intézmény új helyszíne merült fel. A jelentős ipari centrum Temesvár már hosszú ideje szeretett volna műszaki felsőoktatási intézményt, az itteni műegyetem megalapításáról 1917 végére lényegében megszületett a döntés, azonban erre végül a Monarchia összeomlása miatt már nem kerülhetett sor (SZÖGI 1991).

A hallgatói létszám meglepő módon a háború közben az 1917-18-as tanévben ugrásszerűen megnőtt, és elérte a húszezer főt. Ennek oka az volt, hogy a háború elején katonai szolgálatra behívott hallgatók két éves szolgálat után lehetőséget kaptak tanulmányaik ideiglenes folytatására (LADÁNYI 1999).

A háború után a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején is gyors átalakítások indultak el a felsőoktatásban, amiknek leginkább a tanulmányi szabályokra, illetve a felvételi eljárásokra volt hatása, azonban ezek a rendszerek rövid fennállása miatt és az 1919-et követő politika következtében ideiglenesnek bizonyultak (LADÁNYI 1999).

Az 1919-es magyar-román háború és Budapest román megszállása alatt gyakorlatilag az összes magyar felsőoktatási intézmény szüneteltette a működését. A világháború utáni, trianoni békeszerződés által meghatározott területváltozások miatt módosult a felsőoktatás intézményhálózata.

A kolozsvári és a pozsonyi tudományegyetem 1920-tól átmenetileg Budapesten folytatta működését, elhelyezésükre több terv is felmerült. Debrecen sze-

rette volna befogadni mindkét egyetemet, itt a már meglévő tudományegyetembe integrálódva működtek volna a kolozsvári és pozsonyi intézmények, akár párhuzamos tanszékek fenntartásával is. Végül az a döntés született, hogy maradjon önálló mind a négy meglévő tudományegyetem, így a kolozsvári egyetem új székhelye Szeged, a pozsonyié pedig Pécs lett. Röviden megemlítendő, hogy a Pozsonyban illetve Kolozsvárott maradó oktatók mindkét helyen megpróbálkoztak a magyar oktatás fenntartásával, Erdélyben felmerült egy autonóm felekezeti közti egyetem felállítása is, azonban ezt, és minden más kezdeményezéseket is a román és csehszlovák erők ellehetetlenítettek (KISS 1991).

A szegedi egyetem 1921 őszén, míg a pécsi egyetem csak 1923-ban kezdhette meg működését kijelölt új székhelyén. A selmecbányai Bányászati és Erdészeti Főiskola 1919 márciusától Sopronban működött. A kassai és nagyváradi jogakadémia megszűnt, az eperjesi jogakadémia Miskolcon, a máramarosszigeti pedig 1923-as megszűntetéséig Hódmezővásárhelyen folytatta működését. Három gazdasági akadémia maradt az ország területén: a debreceni, a keszthelyi és a mosonmagyaróvári. A hittudományi intézmények száma 46-ról 18-ra csökkent. Ugyanakkor 1920-ban megalakult a budapesti Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara, a sok lehetséges változat közül végül önálló kari szervezetben kezdődött meg a közgazdász-képzés (LADÁNYI 1999). Összefoglalva elmondható, hogy a trianoni békekötés következtében a felsőoktatási intézmények száma az 1910-es 59-ről 1920-ra 25-re csökkent, és az ország a felsőoktatásba beiskolázandó hallgatók jelentős részét elvesztette. Ennek ellenére azonban magát a felsőoktatási intézményhálózatot viszonylag kisebb sérülés érte csupán, hiszen a 1910-es adat szerint a későbbi trianoni országhatáron belül tanult a hallgatók 70,3 %-a, míg az elszakított területeken csak a 29,7%-a, valamint szinte az összes határon túlra került jelentős felsőoktatási intézményt rövid idő alatt újjászervezték az új országterületen belül.

A felsőoktatás térszerkezeti változásai a két világháború között

A világháború után már 1920 szeptemberében meghozták a numerus clausus törvényt, amelynek hatására folyamatosan csökkent a zsidó vallású hallgatók száma. Létrejöttének oka/ürügye volt a világháborús vereséget és a békeszerződést követő politikai helyzet és társadalmi feszültségek; a gazdasági nehézségek miatt növekvő antiszemitizmus, és a zsidók 1918/19-es forradalmakban játszott szerepe is (FÜLÖP 1925).

A törvény végül a szélsőjobb oldali erők és az antiszemita egyetemi tanárok által támogatott jobboldali radikális egyetemi ifjúsági szervezetek nyomására jött létre, és súlyos következményekkel járt, nemcsak a felsőoktatásra volt hatással, hanem politikai-társadalmi előkészítését jelentette a későbbi zsidótörvényeknek is, hatását a felsőoktatásra a későbbiekben részletesen elemzem (LADÁNYI 1999).

Klebelsberg Kuno minisztersége

A magyar felsőoktatás történetének egyik legkiemelkedőbb alakja Klebelsberg Kuno volt, akinek 1922-től 1931-ig tartó irányítása alatt megszilárdultak a jelenleg is létező felsőoktatási intézményhálózat alapjai. Felismerte a felsőoktatás kiemelkedő szerepét az ország jövőbeli felemelkedésében, több kutatót (köztük nőket is) hazahívott annak érdekében, hogy a hazai oktatás színvonala növekedjen, ő indította el pályáján többek között Szentgyörgyi Albertet is (Ladányi 2000).

Miniszterségének kezdetén a trianoni béke után Budapest sulya a felsőoktatáson belül nyomasztó volt. A hallgatók több mint 80%-a a fővárosban járt felsőoktatási intézménybe, ezen körülmények között természetes volt a vidéki intézmények fejlesztésének előtérbe állítása.

Klebelsberg vezetésével több ma is meglévő intézmény jött létre, azonban legjelentősebb, hosszútávon is maradandó tevékenységének a három vidéki tudományegyetem kiépítése bizonyult. Miniszterségének első éveiben valósították meg az átköltöztetett kolozsvári és pozsonyi tudományegyetem épületeinek jelentős részét Szegeden, illetve Pécsen, valamint folytatták a debreceni tudományegyetem építkezéseit, amelyek a háború miatt álltak le. Külön elismerést érdemel az, hogy miniszterségének kezdeti és végső időszakában az ország katasztrofális gazdasági helyzete ellenére sikerült a körülményekhez képest kellő mennyiségű költségvetési támogatást kiharcolnia. Sokan – többek között a budapesti tudományegyetem egyes professzorai – pazarlásnak tartották négy tudományegyetem fenntartását, és többször felmerült egyetemek, illetve egyes karok megszüntetése, összevonása (LADÁNYI 2000).

További jelentős szerkezeti átalakítások történtek Klebelsberg minisztersége alatt. Átszervezte a tanárképzés rendszerét, létrehozta Szegeden az Állami Tanárképző Intézetet, ezzel párhuzamosan pedig felszámolt hármat a négy működő római katolikus polgári iskola közül. Az intézményi és települési ellenállás miatt az elavult jogakadémiák közül csak a sárospatakit és a hódmezővásárhelyit tudta felszámolni. Két, azóta is működő felsőoktatási intézmény is Klebelsberg idején jött létre, 1925-ben a Testnevelési Főiskola, 1928-ban pedig a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, mindkettő Budapesten.

Klebelsberg felsőoktatási munkásságának felületes elemzésekor sokszor megjegyzik, hogy egyoldalúan a budapestiek rovására fejlesztette a vidéki intézményeket. Ez a megfogalmazás azonban csak részben helyes. Igaz, hogy a kulturális decentralizáció jegyében törekedett a vidéki egyetemek fejlesztésére, illetve megvédte őket a megszüntetésükre irányuló törekvésekkel szemben, azonban Budapest háttérbe szorítása csak részben múlt rajta. Minisztersége alatt született meg a „magyar Dahlem” terve, ez egy modern természettudományos telep, egyetemi központ kialakítását foglalta magában Buda lágymányosi részén. Az akkor még vízjárta terület feltöltését és a terv megvalósítását azonban nem támogatta a

főváros anyagilag, így annak megvalósítása nem történt meg - csak jóval később, más formában, már az 1990-es, 2000-es években (LADÁNYI 2000).

A hallgatói létszám az I. világháború után gyorsan emelkedett, 1923-ban érte el a csúcspontját 23.196 fővel. Ekkor természetesen a háború ideje alatt kimaradó évfolyamok emelték a létszámok, melyek kifutásával gyorsan csökkent a hallgatószám, 1926-ban már csak 16 ezren tanultak a felsőoktatásban. Figyelembe véve azt, hogy ekkor az ország lakosság száma lecsökkent, az egy főre jutó hallgatószámában az európai középmezőnybe került az ország.

Budapest részesedése a hallgatók számából a vidéki intézmények fejlesztésének következtében folyamatosan csökkent, 1930-ban már csak 57 %-ot tett ki, a fejlesztések következtében eddigre a három vidéki tudományegyetem együttes hallgatói létszáma megközelítette a budapesti tudományegyetemet, azonban a II. világháború kitöréséig meghaladni nem tudta azt (SZABÓ 2010).

A két világháború közötti időszak magyar felsőoktatásának kérdésköréhez hozzátartozik a Collegium Hungaricum intézményhálózata is. Ezek, a magyar állam által fenntartott külföldön működő magyar ösztöndíjasokat fogadó intézetekként jöttek létre, amiknek célja egyértelműen az elitképzés volt. 1924-ben Bécsben és Berlinben, majd 1928-ban Rómában jött létre Collegium Hungaricum, tervben volt Zürichben és Párizsban is a létesítés, erre azonban már nem került sor. A Collegium Hungaricummal nem rendelkező országokba is küldtek ösztöndíjasokat, főleg Nyugat-Európába és az Amerikai Egyesült Államokba. A húszas években fokozatosan nőtt az ösztöndíjasok száma, a csúcst 1930/31-ben érte el a 241 fővel, ezután főleg az apadó anyagi lehetőségek hatására jelentősen csökkent a kiküldött létszám.

A harmincas évek felsőoktatás politikája

A Bethlen-kormány lemondása Klebelsberg miniszterségének a végét is jelentette; a kormány bukását a nagy gazdasági világválság elmélyülése okozta. A 30-as évek meghatározó kultúrpolitikusa Hóman Bálint volt, aki 1932-től 38-ig, illetve 1939-től 42-ig volt a magyar kormányok vallás- és közoktatási minisztere. Miniszterségét az elődjénél jóval erősebb németbarátság és az idő előrehaladtával fokozatos jobbratolódás jellemezte.

A válság következtében természetesen ekkor nagymértékben csökkent a felsőoktatás költségvetési támogatása. Kérdéses volt, hogy egyes intézmények megszüntetésével, vagy lineáris restrikció alkalmazásával – az összes intézmény egyenletes visszafejlesztésével kezeli-e a kormány a válságot. Hóman politikája Klebelsberggel ellentétben egyértelműen főváros barát volt. Mindenképpen meg akarta védeni a budapesti tudományegyetem teljességét, ebben az intézményben nem támogatta egyes tanszékek megszüntetését sem. Minisztersége idején jelentős támogatásokat is kapott a budapesti tudományegyetem, főleg az 1935-ös

alapításának 300 éves évfordulója alkalmából megtartott rendezvények keretében – ekkor kibővítették az egyetem központi épületét is (LADÁNYI 2002).

Végül 1934-ig a válság mérséklődéséig főleg a vidéki települések ellenállása miatt a lineáris restriktió valósult meg, az összes egyetemi tanszékek száma 20%-kal csökkent 1929 és 1934 között, intézmény viszont nem szűnt meg. Ekkor történt meg a magyar felsőoktatás-történet első nagy integrációja is: 1934-ben a műegyetem, a közgazdaságtudományi kar, az Állatorvosi Főiskola valamint a Bányamérnöki és Erdőmérnöki Főiskola egyesítésével létrejött a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem. Külön érdekesség, hogy az új egyetem az első több településen is karral rendelkező intézmény, hiszen a budapestieken kívül a Bányamérnöki és az Erdőmérnöki Kar továbbra is Sopronban működött (LADÁNYI 1999).

A gazdasági válság és a numerus clausus törvény miatt egészen 1939-ig csökkent a hallgatók száma, csak ezután kezdett újra növekedni már a háborús események hatására. Budapest súlya tovább csökkent, 1939-ben először került 50% alá.

Zsidó vallású hallgatók a felsőoktatásban

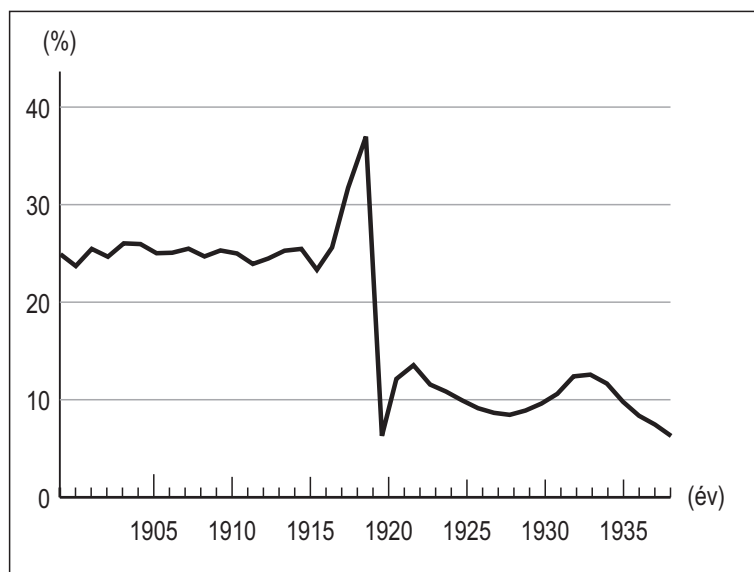
A zsidó hallgatók részarányát érdemes külön is megvizsgálni a XX. század első felében (4. ábra). Az első világháború előtt a zsidó vallású hallgatók aránya lényegesen nem változott. Az egész időszak alatt 25% körül ingadozott, a világháború végén ideiglenesen 37%-ra nőtt.

Ha intézményi szinten vizsgáljuk meg az adatokat, akkor azt látjuk, hogy a budapesti egyetemeken a zsidó vallású hallgatók aránya jelentősen meghaladta az országos átlag értékeket. A tudományegyetemen 1900-ban 31%, 1910-ben 35%, azon belül az orvosi fakultáson mindkét időpontban 51% volt a zsidó vallású hallgatók aránya. A műegyetemen 1900-ban 44%, 1910-ben pedig 36% volt ezen érték.

A századfordulón az ország népességének mintegy 5%-a, a főváros népességének 23%-a volt izraelita vallású. Ezek az adatok jól mutatják azt, hogy a zsidó hallgatók tanulmányaik által is erősen kötődtek Magyarországhoz, valamint azt, hogy népességi arányaikat tekintve jelentősen felülreprezentáltak voltak a felsőoktatásban. A magas hallgatói arány a társadalmi, foglalkozási hagyományaikból és a zsidók magas urbanizáltsági szintjéből következett. A szélsőjobboldali, antiszemita erők által kezdeményezett 1920. évi XXV. törvény - ami numerus clausus néven híresült el - ezt a helyzetet kívánta megváltoztatni.

A törvénynek a magyar felsőoktatásra gyakorolt hatását jól mutatja, hogy amíg 1919-ben a hallgatók 37 %-a volt zsidó származású, addig 1922-ben hasonló összes hallgatói létszám mellett már csak 12%-a. Sok zsidó származású hallgató – akinek lehetősége volt rá – ezután külföldi felsőoktatási intézményben tanult tovább. A húszas években folyamatosan csökkent a részarányuk 1928-ig, ekkor nemzetközi nyomásra lazítottak a törvényen, így enyhe növekedésnek indult a

4. ábra A zsidó vallású hallgatók aránya a felsőoktatásban

Forrás: Magyar Statisztikai Évkönyvek

zsidó vallásúak részaránya. 1933-tól a fokozódó antiszemita hangulat hatására ismét csökkenni kezdett a zsidó hallgatók száma, 1938-ban már csak a hallgatók 6%-át tették ki az izraelita vallásúak. A II. világháború idején már expressis verbis (nyíltan kimondva) is korlátozták a zsidó hallgatók felvételét, melynek hatására arányuk tovább csökkent a felsőoktatásban (LADÁNYI 1999).

A felsőoktatás 1938 után

Az első és második bécsi döntés a felsőoktatás intézményhálózatára is hatással volt. Kassán egy kisebb műegyetem megvalósítását tervezték, végül egy kevésbé jelentős kereskedelmi főiskola létesült. A legjelentősebb változás a kolozsvári egyetem újraszervezése volt Észak-Erdély visszacsatolása után, ezzel párhuzamosan pedig létrehozták az új, de szűkebb profilú szegedi tudományegyetemet. Már 1941-ben csaknem 2500 hallgatója volt a kolozsvári intézménynek, azonban Budapest túlsúlya ekkor sem csökkent a felsőoktatásban, sőt a világháború végéig nőtt. Ennek a folyamatnak két lényeges oka volt. Az egyik az, hogy a kolozsvári egyetem megszervezésével több pécsi és debreceni kar megszűnt, vagy szüneteltette működését. A másik ok pedig az, hogy a háborús gazdálkodás miatt jelentősen nőtt a budapesti József Nádor Egyetem hallgatószáma, főleg a műszaki képzés területén (LADÁNYI 2002).

Összegzés

Az első világháborúig, az ország felsőoktatása az általános társadalmi-gazdasági folyamataival párhuzamosan jelentősen fejlődött. Fontos megjegyezni azt is, hogy a soknemzetiségű ország felsőoktatását jelentős magyar nemzetiségi túlsúly jellemezte a századfordulón. A világháború előtti években indult meg a modern felsőoktatási intézmények számának növekedése a debreceni és pozsonyi tudományegyetem megalakulásával. Ez a fejlődés folytatódhatott volna tovább, amire már a konkrét tervek is megvoltak (pl. temesvári műegyetem), azonban a Monarchia felbomlása, és az utána következő trianoni békeszerződés megakasztotta ezt a folyamatot.

A Horthy-korszakban a célként megjelölt területi revízió egyik fő eszközének a korszakban a szomszédos országokkal szembeni kultúrfölény biztosítását tartották, amelynek fontos eleme volt a felsőoktatás. Az oktatás kormányzati súlyát és kiemelt szerepét tovább növelte, hogy mind Klebelsberg Kuno, mind Hóman Bálint kilenc évig töltötte be a vallás- és közoktatási miniszteri tisztséget. Kormányaik legbefolyásosabb tagjai közé tartoztak, akik sikeresen tudtak harcolni a korban többször nehéz anyagi helyzetben lévő ország költségvetési erőforrásaiért, így bár többször felmerült komoly intézménybezárásokra nem került sor.

Az I. világháború után viszonylag gyorsan sikerült újraszervezni a székelyüket elvesztő egyetemeket - gyakorlatilag ekkor alakult ki a mai magyar felsőoktatás térszerkezetének alapja is, Debrecen kiépítésével, valamint Pécs és Szeged egyetemvárossá válásával. Budapest túlsúlya megmaradt az egész korszakban, de folyamatosan csökkent a vidéki tudományegyetemek kiépülésének következtében. A korszakra rányomja bélyegét a numerus clausus törvény és következményei is – a zsidó vallású hallgatók tanulásának megnehezítése, majd fokozatos ellehetlenítése.

Irodalomjegyzék

- FORRAY R. K., HÍVES T. (2003): *A leszakadás regionális dimenziói*. Kutatás közben,
 FORRAY R. K., HÍVES T. (2005): *Regionalitás és felsőoktatás – Professzorok háza*
 Felsőoktatási Kutatóintézet, Budapest
- FÜLÖP B. (1925): *Numerus Clausus és kereszténység*. Makói friss Ujság Ny., Makó
- JANCSÓ T. (2010): *A magyarországi felsőoktatási intézmények területi és hallgatói létszámalakulása – különös tekintettel az 1989 utáni időszakra*. Diplomamunka ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest
- KISS J. M. (1991): *Párhuzamos utak – A kolozsvári és a pozsonyi egyetem válságos időszakának történetéhez*. In: Kiss J. M. (szerk): *Fejezetek az Eötvös Loránd*

- Tudományegyetem történetéből 14. - Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX-XX. századi történetéből. Budapest, 123-162.
- KOZMA T. (1982): *Az oktatási rendszer fejlesztésének eltérő területi lehetőségei Magyarországon* –Tervezéshez kapcsolódó kutatások 57.; Oktatókutató Intézet, Budapest
- KOZMA T. (1990): *A felsőoktatás fejlesztése: Regionális megközelítés* - Kutatás közben sorozat 133; Oktatókutató Intézet, Budapest
- LADÁNYI A. (1969): *A magyarországi felsőoktatás a dualizmus kora második felében.* Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest
- LADÁNYI A. (1999): *A magyar felsőoktatás a 20. században.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- LADÁNYI A. (2000): *Klebelsberg felsőoktatási politikája.* Argumentum Kiadó, Budapest
- LADÁNYI A. (2002): *A gazdasági válságtól a háborúig – A magyar felsőoktatás az 1930-as években.* Argumentum Kiadó, Budapest
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (1901-1943): *Magyar Statisztikai Évkönyvek 1900-1942.* Budapest
- Magyar Központi Statisztikai Hivatal (1948): *Magyar Statisztikai Évkönyv 1943-1946.* Budapest
- M. CSÁSZÁR Zs. (2004): *Magyarország oktatásföldrajza.* Pro Pannonia Kiadói alapítvány, Pécs
- NEMES NAGY J. (1980): *A magyar felsőoktatás területi szerkezetének főbb jellemzői és fejlődési tendenciái a hetvenes években.* In: Nemes N. J. (szerk): *Tanulmányok a felsőoktatás köréből - A felsőoktatás területi kapcsolatai.* Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest 5-28.
- RECHNITZER J. (2005): *Tudás, regionális fejlődés és felsőoktatás – Ünnepi Dolgozatok, 15 éves a győri közgazdászképzés,* Győr
- RECHNITZER J. (2009): *A felsőoktatás térszerkezetének változása és kapcsolata a regionális szerkezettel.* *Educatio*, 1., 50-63.
- SIGMOND A. (1909): *Magyarország nemzetiségei és közművelődése.* *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 2. 9., 821-839.
- SZABÓ A. (2008): *A trianoni Magyarország felsőoktatási intézményhálózata.* *Földrajzi Közlemények*, 132. 3., 277-289.
- SZABÓ A. (2010): *Magyarország oktatási intézményhálózatának térbeli struktúrája a Horthy-korszakban.* PhD értekezés Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola, Pécs
- SZÖGI L. (1991): *A temesvári és kassai műegyetem létesítésének tervei 1918 előtt.* In: Kiss J. M. (szerk.): *Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 14. - Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX-XX. századi történetéből.* Budapest, 105-122.

SZÖGI L. (2001): *Az évszázados universitas*. Magyar Felsőoktatás Könyvek 19. Professzorok Háza, Budapest

TELBISZ E. (2006): *A képzés és képzettség magyarországi területének jellemzése számítástechnikai módszerekkel* – Diplomamunka, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest

Jancsó Tamás, doktorandusz, ELTE TTK Földrajz- és Földtudományi Intézet, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék; 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C, jancsotomi@gmail.com